
Владимир Божиновић
(Докторанд на одељењу за историју уметности,
Универзитет у Истанбулу)

ХЕРАЛДИЧКИ СИМБОЛИ НА ПАРАПЕТНИМ ПЛОЧАМА ХИЛАНДАРСКОГ ЕКСОНАРТЕКСА

Захваљујући новијим истраживањима изградња хиландарског католикона, задужбине краља Милутина, може се поузданије датовати у почетак 14. века.¹ Са друге стране, спољна припрата ове цркве још увек представља донекле загонетну структуру. Услед недостатка писаних извора, непоузданог усменог предања и неуобичајене синтезе архитектуре и декоративне пластике у науци нису усаглашена мишљења о времену подизања ексонартекса (сл. 1). Већина истраживача заступала је хипотезу да је овај објекат саграђен око осме деценије 14. века као задужбина кнеза Лазара Хребелјановића.² Слободан Ђурчић је у својим радовима

¹ Б. Тодић, *Време изградње католикона и ексонартекса манастира Хиландара*, Хиландарски зборник 14, (Београд 2018), 147 – 155; М. Марковић, В. Т. Хостетер, *Прилог хронологији градње и осликавања хиландарског католикона*, Хиландарски зборник 10, (Београд 1998), 201 – 220.

² Литература о Хиландару је обимна. Од публикација у којима се изградња ексонартекса приписује кнезу Лазару издвајамо: Р. Androudis, А. G. Yangaki, *A Fragment of the "Pula type" of lusterware immured at the exonarthex of the Katholikon of the Monastery of Hilandari (Mount Athos peninsula)*, Зборник Матице српске за ликовне уметности 42, (Нови Сад 2014), 51; V. Korać, *Outer Narthex*, Hilandar monastery, ed, G. Subotić, (Belgrade 1998), 159; Idem, *Археолошка опажања о припрати кнеза Лазара у Хиландару*, Између Византије и Запада, одабране студије о архитектури, (Београд 1987), 114; В. Ристић, *Моравска архитектура*, Крушевац 1996, 232; С. Петковић, *Хиландар*, 3. издање, Београд 2008, 44 – 46; Ђ. Бошковић, М. Ковачевић, *Манастир Хиландар. Саборна црква. Архитектура*, Београд 1992, 43; Ђ. Бошковић, *О неким проблемима везаним за истраживања Хиландара, са посебним освртом на однос између ексонартекса хиландарске цркве и споменика моравске школе*, Старинар н.с. 18 – 19, (Београд 1977 – 78), 69 – 77; Idem, *Архитектура средњег века*, Београд 1957, 294 (нап. 81); С. Ненадовић, *Осам векова Хиландара. Грађење и грађевине*, Београд 1997, 101; Idem, *Архитектура Хиландара: цркве и параклиси*, Хиландарски зборник 3, (Београд 1984), 146 – 152; Н. Катанић, *Декоративна камена пластика Моравске школе*, Београд 1988, 197 – 198; Д. Богдановић, В. Ђурић, Д. Медаковић, *Хиландар*, Београд 1978, 125; Ј. Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, Нови Сад 1971, 133 – 135; Б. Вуловић, *Раваница, њено место и њена улога у сакралној архитектури Поморавља*, Саопштења VII, (Београд 1966), 84; Idem, *Учеиће Хиландара и српске традиције у формирању*

Сл. 1 Нартекс и ексонартекс хиландарског католикона, поглед са севера, фото, Миодраг Марковић

Fig. 1 Narthex and exonarthex of the Hilandar katholikon, view from the north, photo, Miodrag Marković

предложио нешто раније датовање, око средине 14. века, сматрајући да је подизање спољне припрате могао да иницира цар Стефан Душан током његовог боравка на Атосу.³ Александар Дероко је, такође, претпоставио да би хиландарски ексонартекс могао бити старији „од осталих Лазаревих цркава“.⁴ Коначно, у току писања овог рада публикувано је истраживање Бранислава Тодића у коме се изградња ексонартекса датује у период између 1322. и 1324. године.⁵ Тодић сматра да би ктитор спољне припрате могао

моравског стила, Моравска школа и њено доба, научни скуп у Ресави 1968, ур. В. Ј. Ђурић, (Београд 1972), 176; В. Ј. Ђурић, *Настанак градитељског стила Моравске школе*, Зборник за ликовне уметности 1, (Нови Сад 1965), 57; G. Millet, *L'ancien art Serbe, les eglises*, Paris 1919, 149; В. Петковић, *Жича*, Старица д.с. 1, (Београд 1906), 143.

³ S. Ćurčić, *The exonarthex of Hilandar. The question of its function and patronage*, Међународни научни скуп *Osam vekova Hilandara; istorija, duhovni život, književnost, umetnost i arhitektura*, (Београд 2000), 477 – 487; Idem, *Незапажени доприноси Хиландара развоју српске средњовековне архитектуре*, Четврта казивања о Светој Гори, ур. М. Милосављевић, М. Живојиновић, (Београд 2005), 30 – 31; Idem, *Architecture in the Balkans from Diocletian to Süleyman the Magnificent c. 300 – 1550*, New Haven and London 2010, 655.

⁴ А. Дероко, *Монуменална и декоративна архитектура у средњовековној Србији*, Београд 1985, 196.

⁵ Тодић, *Време изградње католикона*, 155 – 166.

Сл. 2 Грб породице Лазаревић, источни парапет јужне бифоре ексонартекса, фото, Светозар Петровић

Fig. 2 The coat of arms of Lazarević family, east slab in the south biphora of the exonarthex, photo, Svetozar Petrović

да буде краљ Стефан Дечански, а да се за њено подизање старао Данило II.⁶ Хипотезе Ђурчића и Тодића, иако опречне по питању ктитора структуре, представљају значајан допринос разумевању генезе српске архитектуре и скулптуре друге половине 14. века. Њихова тумачења указују на могућност да је декорација фасада моравских цркава условљена обрасцима који су први пут примењени на атонском ексонартексу.

Основни проблем у ранијим разматрањима спољне приправе хиландарског католикона представља чињеница да је читаву структуру била датована у период друге половине 14. века на основу архитектонског украса фасада који има јасне аналогије са декорацијом споменика Моравске Србије. Стога је у више наврата истицана велика сличност између розета хиландарског ексонартекса и придворне цркве кнеза Лазара у Крушевцу.⁷ Такође, према усменој традицији у Хиландару, као и ктиторском портрету у ексонартексу који је насликан почетком 19 века, Лазар Хребељановић се сматрао задужбинаром ове грађевине због чега је позната као „Лазарева припрага“.⁸

⁶ Ibidem.

⁷ М. Šuput, *Architectural decoration of the outer narthex*, Hilandar monastery, ed. G. Subotić, (Belgrade 1998), 164; Ристић, *Моравска архитектура*, 138; Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 133 – 134.

⁸ Да ктиторски портрет кнеза Лазара из 19. века не може да представља поуздан аргумент у корист хипотезе да је ексонартекс саградио Лазар Хребељановић детаљније је образложио Слободан Ђурчић. Curčić, *The exonarthex of Hilandar*, 478 – 479.

Сл. 3 Типар кнеза Лазара, Народни музеј у Београду, фото, аутор

Fig. 3 The seal of prince Lazar, National museum in Belgrade, photo, author

Поједини истраживачи су претпоставили да би идентитет ктитора, задуженог за изградњу ексонартекса, могао бити назначен приказима хералдичких симбола на парапетним плочама у северној и јужној бифори објекта.⁹ Један од њих, на источној плочи јужне бифоре, неоспорно представља фрагментарни грб породице Хребелјановић, односно Лазаревић (сл. 2).¹⁰ У питању је добро позната представа шлема са челенком у виду бивољих рогова која се јавља на печатима, новцу и прстењу Лазаревића.¹¹ Кацига са роговима приказана је и на дугметима огртача кнеза Лазара у Музеју Српске православне цркве у Београду.¹²

⁹ Когаћ, *Outer narthex*, 159; Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 135.

¹⁰ Са становишта западноевропске хералдике шлем са челенком не представља потпуни, већ фрагментарни грб због изостанка приказа штита. И поред тога шлем са челенком био је у широкој примени у српској средњовековној хералдици код Немањића, Мрњавчевића и Лазаревића. Д. М. Ацовић, *Хералдика и Срби*, Београд 2008, 194 – 205; Д. Спасић, А. Палавестра, Д. Мрђеновић, *Родословне таблице и грбови српских династија и властеле*, Београд 1991, 109; М. Ћоровић – Љубинковић, *Представе грбова на прстењу и другим предметима материјалне културе у средњовековној Србији*, О кнезу Лазару, научни скуп у Крушевцу 1971, ур. И. Божић, В. Ј. Ђурић, (Београд 1975), 177 – 178.

¹¹ Посебно је занимљиво да је релативно скоро, током ископавања у средњовековном граду Руднику, откривен одлично очуван типар на којем је приказ шлема са челенком Лазаревића. На основу натписа установљено је да је у питању типар кнеза Лазара. Данас је изложен у Народном музеју у Београду (сл. 3). Д. Радичевић, А. Цицковић, *Типар кнеза Лазара са Рудника*, *Старинар* 66, (Београд 2016), 161 – 169; О печатима Лазаревића видети С. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 110 – 111; За приказ челенке Лазаревића на новцу видети Ацовић, *Хералдика и Срби*, 200 – 202; О прстењу са грбом Лазаревића видети Ћоровић – Љубинковић, *Представе грбова*, 176 (нап. 20)

¹² Л. Мирковић, *Хаљина кнеза Лазара*, Уметнички преглед, год. 1, (Београд

Сл. 4 Двоглави орао, источни парапет северне бифоре ексонартекса, фото, Светозар Петровић

Fig. 4 Double – headed eagle, east slab in the north biphora of the exonarthex, photo, Svetozar Petrović

Поред ове плоче, у северној бифори, налазе се још два парапета са хералдичким мотивима. На источном парапету приказан је двоглави орао, а на западном пар адосираних животиња које су идентификоване као аждаје или грифони (сл. 4, 5). Веза између ова три симбола није у потпуности разјашњена. Сретен Петковић је помишљао на могућност да су у питању грбови различитих властеоских породица.¹³ Војислав Кораћ је претпоставио да све плоче нису исклесане у исто време као симболи једног владара.¹⁴ Такве тврдње одбацио је Владислав Ристић сматрајући да је декорација свих парапета, због блиског начина клесања и истоветне дубине резаног пластичног украса, морала да настане у исто време.¹⁵ Он је уједно изнео и јаснију аргументацију која указује на могућност да неки од приказаних мотива могу да представљају обележја деспота Стефана Лазаревића, а не кнеза Лазара.¹⁶

Да би се наведена проблематика јасније сагледала неопходно је да се декорација парапета у бифорама разматра у контексту комплетне архитектонске декорације ексонартекса. Као што су показала истраживања Ђурчића и Тодића, сасвим је могуће да подизање спољне приправе у Хиландару претходи изградњи моравских споменика у Србији. У том случају постаје јасно да архитектонска декорација ексонартекса није уграђена у зидове и отворе структуре одједном, већ у два наврата. Новија истраживања потврђују да је спољна приправа иницијално подигнута као отворена структура у виду „скелета“ са монументалним аркадама и

1937), 73.

¹³ Петковић, *Хиландар*, 48.

¹⁴ Кораћ, *Археолошка опажања*, 130

¹⁵ Ристић, *Моравска архитектура*, 139.

¹⁶ *Ibidem*.

бифорама и да су ти пролази после одређеног времена затворени порталима, прозорима и парапетима са хералдичким мотивима.¹⁷ Значајан аргумент за ову тезу представљају остаци фреско – малтера из 14. века на западној фасади цркве краља Милутина. Фреско – малтер који продира испод каснијих бочних зидова спољне припрате видљив је на спољашњости објекта, односно деловима западне фасаде цркве краља Милутина (сл. 6).¹⁸ Такав налаз указује на чињеницу да је западно прочеље цркве Ваведења Богородице, а вероватно и читав ентеријер ексонартекса, осликан фрескама пре него што је структура затворена.¹⁹ Да су сви отвори спољне припрате највероватније преграђени у периоду након завршетка изградње указују и неправилне дименије декоративних елемената портала и прозора, али и парапети који су састављени од старијих плоча у секундарној употреби. Ти елементи очигледно нису наменски рађени за места у која су уграђени, већ су сасвим сигурно припадали некој порушеној грађевини у манастирском комплексу или ван њега. Затварање пролаза хиландарске спољне припрате изведено је са доста импровизација и судећи по квалитету рада, али и употребљеном материјалу, не може да се доведе у везу са подизањем и првом фазом декорације објекта.

У оквиру монографске студије о моравској архитектури Владислав Ристић је покушао да тачније датије преграђивање отвора ексонартекса. Он је сматрао да је то вероватно учињено почетком 15. века у време владавине деспота Стефана Лазаревића.²⁰ Његовој тези супростављено је мишљење Бранислава Тодића који тврди да је спољна припрата затворена у време кнеза Лазара и да је управо из тог разлога Лазар остао упамћен као ктитор ексонартекса.²¹ Као потенцијални доказ за своју тезу Тодић је, између осталог, узео у обзир и мотив шлема на парапету јужне бифоре који сматра симболом кнеза Лазара.²² При томе се ипак није упуштао у

¹⁷ О овоме је писало више аутора. Да је хиландарски ексонартекс првобитно саграђен као отворени трем први је установио Ђурђе Бошковић. Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 44–45. Његову тезу усвојио је и додатно разматрао Војислав Кораћ. Кораћ, *Археолошка опажања*, 116 – 117. Владислав Ристић је предложио да порекло хиландарског отвореног трема – припрате треба тражити у архитектури Цариграда и Солуна. Ристић, *Моравска архитектура*, 83 – 84. Слободан Ђурчић је сматрао да отворена форма ексонартекса Хиландара има аналогије са осталим структурама тог типа које су у изграђене у Србији око средине 14. века. У питању су спољни нартекси у Пећи, Грачаници, Сопоћанима и Леснову који су такође доцније затворени. Ćurčić, *The exonarthex of Hilandar*, 485. У недавно публикованом истраживању Бранислав Тодић је дошао до закључка да спољне припрате у Хиландару, Пећи и Грачаници представљају „целине сличних замисли и облика“ и да су из тог разлога „настале у приближно исто време“. Тодић, *Време изградње католикона*, 160.

¹⁸ Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 44 – 45; Кораћ, *Археолошка опажања*, 116.

¹⁹ Остатке старог фреско – малтера на јужној страни северозападног ступца ексонартекса приметио је и Кораћ. Он је закључио да на њих налаже касније саграђен зид између камене греде прозора и ступца. Кораћ, *Археолошка опажања*, 116.

²⁰ Ристић, *Моравска архитектура*, 139, 232.

²¹ Тодић, *Време изградње католикона*, 166 – 170.

²² *Ibidem*, 169.

Сл. 5 Адосирани змајеви,
западни парапет северне
бифоре ексонартекса, фото,
Светозар Петровић

Fig. 5 Addorsed dragons, west
slab in the north biphora of the
exonarthex, photo, Svetozar
Petrović

детаљнију анализу овог грба, али ни преостала два симбола на парапетима северне бифоре. Представе на другим плочама су, по нашем мишљењу, једнако важне и заслужују темељно разматрање. Штавише, значај парапета у северној бифори структуре истакли су и сами неимари будући да су их уградили у највидљивију и најдекорисанију фасаду објекта.²³ Из тог разлога сматрамо да сва три симбола могу да представљају јединствену хералдичку целину која би се односила на ктитора друге фазе радова на спољној припрати.

Делује сасвим извесно да су од клесане декорације, током изградње ексонартекса, у структуру највероватније уграђене розете у тимпанима аркада и бифора, три конзоле са романичким маскама на северној и западној страни објекта (засигурно сполије из Милутиновог времена), орнаментисани капител на североисточној колонети куполе и две парапетне плоче на пиластрима стубаца северне фасаде (од којих је једна сполија из 11. или 12. века). Остала архитектонска пластика лоцирана у накнадно затвореним пролазима (елементи северног и јужног портала, парапети и прозори северне и јужне бифоре, прозори са архитравима на западној фасади) постављена је на та места у време династије Лазаревића.²⁴ О томе сведочи приказ грба ове породице на једном од парапета.

²³ Да је највише пажње поклоњено декорацији северне фасаде ексонартекса примећује се по сликаним мотивима у тимпану изнад бифоре, венцу око розете у овом пољу, скулпторалној декорацији на архиволтама и парапетима који су уграђени у пиластре који су уграђени у пиластре. Ових елемената декорације нема на јужној страни објекта на којој је плоча са грбом Лазаревића.

²⁴ У централној аркади западне фасаде некада је постојао и средњовековни портал који је постављен током друге фазе радова на ексонартексу. Он је у 18. веку покривен или замењен барокним порталом и стога нам није познат његов оригинални изглед. Изнад њега је такође постојала розета коју је исто тако покрио познији улаз.

Сл. 6 Остаци фреско – малтера из 14. века на западној фасади цркве краља Милутина на које належе каснији зид у аркади јужне фасаде ексонартекса, фото, Светозар Петровић

Fig. 6 Remains of the 14th century fresco – layer on west façade of the church of king Milutin covered by later wall in the south arcade of the exonarthex, photo, Svetozar Petrović

Мотиви клесане декорације из обе фазе радова на ексонартексу, уколико није реч о сполијама, имају велике сличности са репертоаром моравске орнаментике. Међутим, компаративном анализом између скулпторских елемената прве и друге фазе могу да се уоче извесне разлике, не само у материјалу, дубини и квалитету клесања, већ и у иконографији приказаних мотива. Мишљења смо да, на основу Тодићевог истраживања, архитектонска пластика прве фазе декорације ексонартекса сада може да се дефинише као прото – моравска орнаментика, док мотиви друге фазе припадају познијем, односно моравском периоду. Можда је један од разлога због којег су ранији истраживачи сматрали да је већину клесаног украса ексонартекса извела иста група уметника заснован на чињеници да су мајстори задужени за затварање припрате у великој мери копирали ранију архитектонску пластику цркве краља Милутина и прве фазе декорације објекта.

Ненадовић сматра да је средњовековни портал можда остао зазидан испод барокног улаза. С. Ненадовић, *Барокна архитектура XVIII века у Хиландару*, Саопштења IX, (Београд 1970), 239.

Сл. 7 Конзоле са маскама (а, в – западни портал цркве краља Милутина; б – западна фасада ексонартекса; г – северна фасада ексонартекса; д, и – јужна фасада ексонартекса) фото, М. Марковић, С. Петровић

Fig. 7 Corbels with masks, (а, в – west portal of king Milutin's church; б – west façade of the exonarthex; г – north façade of the exonarthex; д, и – south façade of the exonarthex) photo, S. Petrović, M. Marković

То се може приметити у обради романичких маски на конзолама ексонартекса. Има их укупно пет и позициониране су на свим странама објекта. Конзоле на северној и западној страни спољне приправе постављене су на та места током прве фазе радова (сл. 7. б, г). На њима су прикази двеју женских глава и једног фантастичног створења. Преостале две конзоле са маскама гротескних створења убачене су током друге фазе радова у накнадно зазидану аркаду јужне фасаде и фланкирају архитрав изнад јужног портала спољне приправе (сл. 7. д, и). У поређењу са вешто исклесаним маскама на конзолама северне и западне фасаде изведене су врло стилизовано и то на деловима старих камених стубова у секундарној употреби. Конзоле на северној и западној фасади су, као што је већ показано, дело скулптора краља Милутина и уграђене су у ексонартекс као спотије.²⁵ По квалитету изведбе, али и иконографији, врло су сличне представама на конзолама изнад главног портала Милутинове цркве (сл. 7. а, в). Претпоставља се да су биле уграђене у западну фасаду главне цркве и да су носиле елементе трема из почетка 14. века који се првобитно

²⁵ Кораћ, *Археолошка опажања*, 119 – 122.

Сл. 8 а – плоча на северозападном ступцу ексонартекса (11 – 12. век); б – западни парапет јужне бифоре ексонартекса, фото, Светозар Петровић

Fig. 8 a – slab on the north – west pillar of the exonarthex (11th or 12th century); б – west slab in the south biphora of the exonarthex, photo, Svetozar Petrović

налазио на месту ексонартекса.²⁶ Две маске на конзолама изнад јужног портала никако не могу бити дело истих мајстора. За такву тезу постоји неколико аргумената. Најзначајнији је свакако тај да су изведене на импровизованом материјалу у секундарној употреби као што је случај и са готово свом осталом архитектонском пластиком у отворима ексонартекса. Такође, детаљнија анализа иконографије упућује на закључак да су у питању невеште копије маски са конзола западног портала Милутинове цркве и северног зида ексонартекса (упоредити на сл. 7. д, ђ са в, г). То се може установити на основу генералне концепције приказаних ликова, на основу генералне концепције приказаних ликова и по понављању одеђених детаља. Трака у виду ужета, на челу једног од монструма, јавља се и на глави створења на старијој северној конзоли (сл. 7. ђ, г). Ове елементе су највероватније произвели моравски мајстори који су били задужени за затварање спољне припрате. Изгледа да су делови сличних

²⁶ Овакву тезу предложио је Војислав Кораћ. Ibidem, 122; Са друге стране, Ђурчић је помишљао да су могле да представљају део ранијег фијала из овог периода. Ђурчић, *The exonarthex of Hilandar*, 484. О овим конзолама је доста писано при чему су неретко погрешно датоване. Поједини истраживачи, попут Радојчића, сматрали су да потичу из 12 века. С. Радојчић, *Уметнички споменици манастира Хиландара*, Зборник радова Византолошког института 3, (Београд 1955), 188 – 189. Бошковић је тврдио да су све конзоле извели моравски мајстори из Лазаревог времена. Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 49 – 50. Ненадовић је претпоставио да потичу из 12. или 14. века, Ненадовић, *Осам векова Хиландара*, 104.

Сл. 9 Аждаје као носачи грба Лазаревића, детаљ, источни парапет јужне бифоре ексонартекса, фото, Светозар Петровић

Fig. 9 Dragons as supporters of the coat of arms of Lazarević family, detail, east slab in the south biphora of the exonarthex, photo, Svetozar Petrović

конзола са маскама пронађени и приликом рестаурације Раванице.²⁷ Један сведенији пример такве врсте у моравској скулптури може се и данас видети на конзоли апсиде Раванице, а сликане гротеске представљене су и на прислоњеним луковима источног зида припрате Љубостиње.²⁸

Да су скулптори током друге фазе радова на ексонартексу понављали мотиве из старије архитектонске пластике католикона може се приметити на још неколико примера.²⁹ Сматрамо да копирање мотива у пластици хиландарског спољног нартекса има аналогије у моравској уметности на тлу Србије. Исти процес рада примећујемо у обради појединих прозора Велућа на којима се дословно понављају мотиви са прозора Лазарице. Сасвим је очигледно да су скулптори Велућа извели декорацију ове цркве са мање вештине него клесари пластике Лазарице. Међутим, понављање идентичних мотива збуњивало је раније истраживаче који су помишљали на могућност да је архитектонска пластика обе цркве могла да представља дело исте радионице.³⁰ Изгледа да су у скулптури Велућа највероватније копирани мотиви са Лазарице што примећујемо и у изведби пластике хиландарског ексонартекса.

Од посебне важности за наш рад представља чињеница да је декорација западне плоче у јужној бифори спољне припрате копирана са старијег парапета који је током изградње уграђен у западни стубац северне фасаде објекта (сл. 8. а, б). Орнаментика ове плоче (сл. 8. б) је,

²⁷ Вуловић наводи да су конзоле са животињским главама биле обрађене у пуном рељефу и да највероватније припадају пластици оригиналног нартекса цркве. Вуловић, *Раваница*, 180.

²⁸ С. Ђурић, *Љубостиња, Црква Успења Богородичиног*, Београд 1985, репродукције 117 – 118.

²⁹ О овоме ће бити више речи у раду који тренутно припремам за штампу.

³⁰ В. Петковић, Ђ. Бошковић, *Манастир Велуће*, Старинар н. с. 3 – 4 (Београд 1955), 74.

као и на осталим парапетима у бифорама, највероватније настала у време затварања ексонартекса. Скулптор је на њој поновио мотиве које је видео на старијој пластици (сл. 8. а) при чему је на ивицама додао два вертикална фриза са лозицама које су исклесане и на оквирима северних парапета са хералдичким мотивима. Због тога је Ненадовић пратећи тезу Радојчића претпоставио да је орнаментика западне плоче у јужној бифори ранија, а да су јој ова два фриза додата крајем 14. века.³¹ Мишљења смо да она у потпуности представља рад моравског уметника који је покушао да уклопи три дела оштећених старих плоча у једну целину. Иако делује да је овај парапет у целини изведен са мање вештине, оштар и сигуран рез приказаних мотива одаје руку доброг мајстора.

Исти скулптор је можда био задужен и за израду суседне, источне плоче у јужној бифори на којој је приказан шлем са челенком Лазаревића (сл. 2). Она је такође оштро и чисто резана и састоји се из два правилно укројена дела старијих парапета. Да је приказана композиција на плочама у секундарној употреби доиста клесана за место у које је уграђена може се наслутити по геометријском преплету у њеним оквирима. Он се на једном углу „повија“ и прати облик стопе стуба бифоре.³² Клесар је, дакле, више пажње посветио уобличавању декорације источног парапета будући да је на њој приказан грб владајуће династије. Целина хералдичке композиције изведена је на веома занимљив начин. Символ Лазаревића, шлем са челенком у виду бивољих рогова, позициониран је у централном медаљону који је у горњој зони фланкиран са симетричним приказима орлова раширених крила, а у доњем делу са две аждаје укрштених репова. Орлови су представљени како у канцама носе лозице са полупалметима, од којих једна израста из централног медаљона, док су аждаје приказане како ногама и њушкама држе медаљон са шлемом. Ацовић је запазио да исти зоморфни мотиви фланкирају шлем са челенком на појасу севастократора Бранка Младеновића из средине 14. века који се данас налази у Ермитажу.³³ Наведено иконографско решење постаје популарно и у српској скулптури друге половине 14. и почетка 15. века. Донекле сличне сцене у виду битке између птица и змијоликих створења јављају се и на прозорима Раванице, Лазарице, Велућа и Каленића. Оне се у хришћанском контексту могу тумачити као потенцијални симболи тријумфа врлине над грехом. Међутим, изгледа да аждаје испод медаљона са грбом Лазаревића могу такође да буду разматране и у хералдичком контексту. Како је први приметио Александар Палавестра двоножни змајеви у доњој зони хиландарског парапета приказани су вероватно у функцији носача централног мотива, односно шлема са челенком (сл. 9).³⁴ Фигуре ових фантастичних звери у оквиру

³¹ Ненадовић, *Осам векова Хиландара*, 32 (репродукција 21). Радојчић је навео да је ова плоча из 12. века. Радојчић, *Уметнички споменици*, 187.

³² Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 50.

³³ Ацовић, *Хералдика и Срби*, 205.

³⁴ Овом приликом се захваљујем др Александру Палавестри, професору на Одељењу за археологију Филозофског факултета у Београду, на значајним саветима који су у великој мери допринели уобличавању овог рада. Захвалност дугујем и др Небојши Станковићу, стипендисти Универзитета Коч у Истанбулу, на бројним корисним

Сл. 10 Печат деспота Стефана са повеље издате Хиландару, Српски дигитални дипломатар, <http://www.bisanu.rs/seals/84/>

Fig. 10 The seal of despot Stefan from the charter issued to the Hilandar monastery, Diplomatarium Serbicum Digitale, <http://www.bisanu.rs/seals/84/>

грба Лазаревића могле би да буду значајан аргумент у корист хипотезе да је на плочи исклесан хералдички симбол деспота Стефана. Опште је познато да је деспот Стефан због блиског политичког савезништва са угарским краљем Жигмундом Луксембуршким добио почасно место у витешком реду Змаја који је овај владар основао 12. децембра 1408. године.³⁵ Деспот се потписивањем оснивачке повеље обавезао на ношење посебних орната и истицање обележја Реда.³⁶ Због тога се може претпоставити да је у једном тренутку, као и остали чланови, у свој породични грб могао да инкорпорира приказе змајева, односно аждаја. На већини познатих угарских хералдичких обележја змај је обично обмотан око централног мотива у виду штита. Фрагменти оваквих грбова пронађени су и током ископавања Београдске тврђаве на локалитету деспотове палате.³⁷ Том приликом ипак нису откривена хералдичка обележја Стефана Лазаревића, већ краља Жигмунда која су сасвим сигурно чинила део орнаментике

консултацијама у вези са архитектуром и декорацијом хиландарског католикона.

³⁵ М. Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић и Змајев ред*, Историјски гласник 1 – 2. (Београд 1990 – 1992), 15 – 23; М. Пурковић, *Кнез и деспот Стефан Лазаревић*, Београд 1978, 86 – 87; Ђ. Трифуновић, *Деспот Стефан Лазаревић, књижевни радови*, Београд 1979, 32.

³⁶ Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић*, 21.

³⁷ М. Бајаловић Хаџи – Пешић, *Угарски пећњаци у београдском средњовековном двору*, Годишњак града Београда XXIII, (Београд 1976), 19 – 29.

раскошног пећњака са деспотовог двора.³⁸ Сматра се да нема познатих грбова Лазаревића са представом ордена Змаја, па би у том случају прикази аждаја на парапету хиландарског ексонартекса могли да буду једини сачувани пример те врсте.³⁹ У историографији је изражена сумња да је Стефан Лазаревић икада истицао инсигније католичког витешког Реда у својој земљи будући да је и сам писац деспотовог житија прећутао ово значајно одликовање.⁴⁰ Таквој тези супростављени су налази грбова са орденом Змаја на месту деспотове палате у Београду.⁴¹

Наведена хипотеза постаје смисленија уколико се размотре хералдички симболи на плочама у северној бифори. У централном делу западног парапета налазе се фигуре две адосиране животиње (сл. 5). Плоча је знатно страдала под зубом времена и састоји се из два неједнака дела старијих парапета. Ранији истраживачи су приказе ових животиња идентификовали као грифоне и змајеве.⁴² Могуће је да је до забуне дошло због блискости у поставци фигура са представама грифона у медаљону који је узидан у равничку спољну припрату. Мишљења смо ипак да су у Хиландару највероватније приказани змајеви. На њиховим главама нема кљунова, као што је то случај код грифона, већ имају њушке са искеженим језицима и зубима. Змајеви су на исти начин представљени на поду цркве св. Арханђела код Призрена и у лунети прозора Каленића. Изнад њихових чељусти налази се мотив који веома подсећа на круну сачињену од палмета што посебно истиче и Бошковић.⁴³ Ристић је приметио да се иста таква круна јавља у оквиру печата Стефана Лазаревића на повељама које су издате Хиландару (сл. 10).⁴⁴ Стога је закључио да би приказ мотива који наликује круни са печата повеља овог владара можда могао да разреши

³⁸ Ibidem; Ацовић, *Хералдика и Срби*, 202.

³⁹ Спасић, Палавистра, Мрђеновић, *Родословне таблице*, 110. Занимљиво је да је још Милоје Васић помишљао на могућност да шлем са челанком у виду рогова на хиландарском парапету може да представља обележје деспота Стефана. Од каснијих истраживача сличну тезу предложили су Војислав Кораћ и Владислав Ристић. Они, међутим, нису разматрали приказе змајева на дну композиције парапета ексонартекса. М. Васић, *Жича и Лазарица, Студије из српске уметности средњег века*, Београд 1928, 115 – 116; Кораћ, *Археолошка опажања*, 130; Ристић, *Моравска архитектура*, 139.

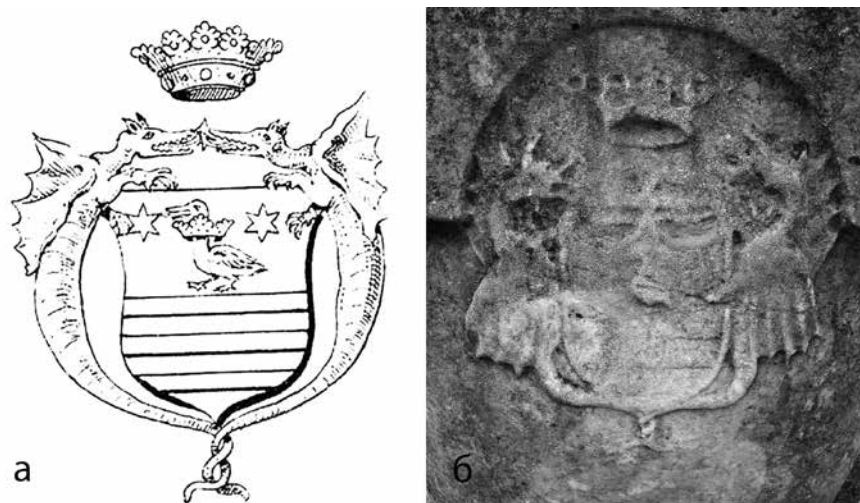
⁴⁰ Пурковић, *Кнез и деспот Стефан*, 87.

⁴¹ Бајаловић Хаџи – Пешић, *Угарски пећњаци*, 19 – 29.

⁴² Ацовић и Максимовић наводе да су у питању грифони, али их већина других аутора правилно идентификује као змајеве или аждаје. Ацовић, *Хералдика и Срби*, 191; Максимовић, *Српска средњовековна скулптура*, 134; Кораћ, *Археолошка опажања*, 130; Ристић, *Моравска архитектура*, 139; Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 51; Ненадовић, *Осам векова Хиландара*, 103.

⁴³ Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 51.

⁴⁴ Ристић, *Моравска архитектура*, 139 и сл. 200 – 201. Анализирани печати нису увек приписивани истим повељама. Упоредити са А. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана Лазаревића*, Београд 2007, 205, 218. У наставку рада прихвата се студија Младеновића. Посебно сам захвалан др Марки Томић – Ђурић и колегама из Балканолошког института САНУ на уступању снимака ових печата из Српског дигиталног дипломатара.

Сл. 11 Грб породице Курјаковић (а – реконструкција према И. Бојничићу; б – прочеље бунара на тврђави Гробник у Хрваткој, почетак 15. века)

Fig. 11 The coat of arms of Kurjaković family (a – reconstruction after I. Vojničić; б – head of the water well in the Grobnik fortress in Croatia, beginning of the 15th century)

питање идентитета ктитора који је финансирао додатне радове на објекту.⁴⁵ Ристићева хипотеза указује на могућност да би представе адосираних аждаја на овој плочи могле да се односе на витешки ред Змаја. Слична хералдичка композиција сачувана је на прочељу бунара из почетка 15. века у замку Гробник у Хрватској. У питању је грб крбавских кнезова, породице Курјаковић, чија су имена такође наведена у оснивачкој повељи Реда.⁴⁶ На овом прилично оштећеном грбу, што се боље уочава на слободније изведеној копији коју прилаже Бојничић (сл. 11. а, б), змајеви су позиционирани као носачи штита, а изнад њихових глава, као на хиландарском парапету, приказана је круна.⁴⁷ Познати су и други примери хералдичких обележја са орденом Змаја на којима су ове звери представљане у пару као носачи централног грба.⁴⁸ Такво иконографско решење веома је блиско приказима аждаја испод грба Лазаревића у Хиландару. У оквиру грба са штитом змајеви се појављују и на средњовековном прстењу што се да закључити на основу једног прстена из Музеја примењене уметности у Београду за

⁴⁵ У питању је отворена круна угарског типа која се састоји из прстена изнад кога на средини и на странама извиру кринови. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

⁴⁶ Антоновић, *Десном Стефан Лазаревић*, 18.

⁴⁷ I. Vojničić, *Der Adel von Kroatien und Slavonien*, Nürnberg 1899, 30 – 31. табла, 23.

⁴⁸ I. Mirnik, *The Order of the Dragon as reflected in Hungarian and Croatian heraldry*, *Genealogica et Heraldica, Myth and Propaganda in Heraldry and Genealogy, Proceedings of the XXVII International Congress of Genealogic and Heraldic Sciences*, St. Andrews 21 – 26. August 2006, Vol. II, (Edinburgh 2008), 563 – 588.

који се претпоставља да је припадао породици Балшић.⁴⁹ Сматра се да је у Србији током 15. века произведено прстење које може да се доведе у везу са овим витешким редом.⁵⁰

Парапет северне бифоре са мотивом двоглавог орла вероватно представља дело скулптора који је клесао приказе адосираних змајева (сл. 4). Ранији аутори су овај хералдички симбол доводили у везу са грбом Немањића.⁵¹ Међутим, као што се може закључити из више очуваних предмета и споменика који су настали под патронажом породице Лазаревић двоглави орао је често истицан као симбол њихове династије. Исти зоморфни мотив приказиван је у скулптури моравских цркава, на одећи кнеза Лазара и деспота Стефана и, у хералдичком контексту унутар штита, на кованицама динара Стефана Лазаревића.⁵² Двоглави орао је представљао знамење српске средњовековне државе и владајуће династије још у доба Немањића, па је таква традиција вероватно настављена и у време Лазаревића.⁵³ Овај симбол је исклесан у тимпану нартекса дворске цркве кнеза Лазара у Крушевцу, на олтарској бифори Каленића и амвону Љубостиње. Будући да се кнез Лазар сматрао наследником династије Немањића, што је евидентно и у усвајању титуларног имена Стефан, преузимање „немањићког“ двоглавог орла као породичног грба могло је да има посебан значај у истицању легитимитета његове власти. Након Лазареве смрти Стефан Лазаревић је од оца вероватно наследио два хералдичка симбола: шлем са челенком у виду бивољих рогова и двоглавог орла. У време Стефанове владавине они су временом уједињени у један грб.⁵⁴ На печатима повеља које је деспот издао манастиру Великој Лаври Св. Атанасија на Атосу 1407. и 1427. године и манастиру Милешеви око 1413. године двоглави орао је приказан између рогова у оквиру челенке на шлему Лазаревића.⁵⁵ Такође, у зборнику Урлиха Рихентала насталим поводом сабора у Констанци 1415. године грб Стефана Лазаревића компонован је у виду штита са двоглавим орлом између два бивоља рога.⁵⁶ Могуће је да је деспот Стефан инсистирао на приказу двоглавог орла у оквиру свог грба и због истицања деспотске титуле коју је добио од византијског цара.⁵⁷

⁴⁹ Ћоровић – Љубинковић, *Представе грбова*, 176 (нап. 20)

⁵⁰ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице*, 110.

⁵¹ Богдановић, Ђурић, Медаковић, *Хиландар*, 125.

⁵² О хералдичком приказу двоглавог орла на динару Стефана Лазаревића видети Ацовић, *Хералдика и Срби*, 203, 205.

⁵³ Ћоровић – Љубинковић, *Представе грбова*, 179 – 181; Марјановић-Душанић, *Владарске инсигније*, 116 – 117.

⁵⁴ Сматра се да је такав грб формиран након Стефановог сукоба са братом Вуком. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 110.

⁵⁵ *Ibidem*, 110. Сва три печата публикована су у Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 278, 289, 368.

⁵⁶ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице*, 109.

⁵⁷ По Псеудо – Козину двоглави орлови су били инсигнија деспота, севастократора и кесара на византијском двору. Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 116.

Сл. 12 „Руми“ палмете на фризу изнад северног портала ексонартекса, фото, Светозар Петровић

Fig. 12 „Rumi“ palmettes on the frieze above the north portal of the exonarthex, photo, Svetozar Petrović

Изгледа да симболи на парапетима бифора ексонартекса Хиландара представљају јединствену хералдичку целину, а не грбове различитих породица, и да сваки од њих може да се атрибуира деспоту Стефану Лазаревићу. Челенка Лазаревића инкорпорирана је и у грб династије Бранковића због чега се јавља на кованицама и печатима деспота Ђурађа.⁵⁸ Међутим, кључни аргумент да су на хиландарским парапетима вероватно приказани симболи деспота Стефана чиниле би фигуре аждаја (сл. 5, 9). Уколико се овде доиста ради о обележјима Змајевог реда онда је њихова иконографија обликована у складу са моравском уметничком традицијом. Аждаје које на парапету јужне бифоре носе медаљон са кацигом Лазаревића имају своје узор у декорацији прозора моравских цркава на којима постоји неколико сличних приказа змијоликих створења у борби са орловима. Адосирани змајеви на плочи северне бифоре врло су блиски представама грифона у медаљону са раваничког ексонартекса. И сам приказ стилизоване круне изнад њихових чељусти подсећа на вегетативне мотиве са капитела колонета које носе слепе аркаде на конхама Каленића. Будући да је деспот Стефан вероватно прихватио и истицао симболе Змајевог реда уметницима је могло да буде наложено да их прилагоде локалним иконографским обрасцима.⁵⁹ У том случају може се претпоставити да су аждаје у оквиру деспотовог грба приказиване и на другим задужбинама, али су стицајем околности остале сачуване само у Хиландару. Затварање спољне припрате представља мањи градитељски

⁵⁸ Спасић, Палавестра, Мрђеновић, *Родословне таблице*, 121.

⁵⁹ Антоновић, *Деспот Стефан Лазаревић*, 21.

подухват, па би из тог разлога требало искључити могућност групне ктиторije. Делује мало вероватно да је у обнови ексонартекса заједно са Лазаревићима суделовала још нека властeosка породица чији би грб био приказан у виду адосираних змајева. Знатно је логичнија хипотеза да сва три обележја припадају једном владару из ове династије, а то би могао да буде једино деспот Стефан.

У прилог нашој тези можемо да додамо још једно запажање које се тиче иконографије појединих мотива архитектонске пластике настале током затварања хиландарске спољне припрате. У питању је декорација архитрава и фриза изнад северног портала ексонартекса. Портал је уобличен тако да имитира концепцију и декорацију западног портала цркве краља Милутина из почетка 14. века. Судаћи по квалитету изведбе и мотивима дело је неког од моравских мајстора који су радили на затварању припрате. Вегетативни мотиви на крајевима потрбушја архитрава, као и на фризу између конзола, битно се разликују од орнаментике коју су користили Милутинови мајстори и од уобичајених мотива у моравској скулптури. У питању су „руми“ палмете оријенталног карактера које имају своје узор у раноосманској скулптури Изника, Бурсе и Једрена (сл. 12).⁶⁰ Сматрамо да оваква декорација није могла да настане у доба кнеза Лазара, а ни раније, будући да на споменицима из тог периода нема директних утицаја османске орнаментике на српску средњовековну скулптуру. Они су осетни тек у време позније владавине Стефана Лазаревића што се може уочити у примени „мукарнас“ композиција на скромно очуваној архитектонској пластици Павловаца.⁶¹

На основу расположивих доказа нисмо у могућности да тачно датујемо време извођења додатних радова на ексонартексу Хиландара. Студија иконографије клесане декорације упућује на чињеницу да је то највероватније учињено у првим деценијама 15. века. Ако је наша хипотеза тачна и уколико су на парапетима спољне припрате доиста приказани симболи витешког реда „Змаја“ онда би могао са сигурношћу да се маркира период између оснивања овог Реда у децембру 1408. године и деспотове смрти јула 1427. године. Од сачуваних писаних сведочанстава која упућују на Стефанову ктиторску делатност у атонском манастиру током овог периода истиче се једна повеља издата 8. јуна 1411. године.⁶² Овом повељом Стефан Лазаревић је доделио Хиландару неколико села у околини Новог Брда и два села у Левчу у замену за шест адрфата у светогорском манастиру. Из документа сазнајемо да је деспот у Хиландару поседовао Герасимове ћелије са виномом лозом и вртом за поврће.⁶³ Прилагањем

⁶⁰ Y. Demiriz, *Osmanlı mimarisi'nde süsleme I, Erken devir (1300 – 1453)*, Istanbul 1979, 107.

⁶¹ Надежда Катанић је чак помишљала да је ова пластика настала током познијих поправки у време османске владавине што највероватније није случај. Катанић, *Декоративна камена пластика*, 230.

⁶² Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191 – 199.

⁶³ У питању су ћелије хиландарског монаха Герасима (Герасима) брата Вука Бранковића. На његову молбу кнез Лазар је 1379 – 1380. године издао повељу којом је хиландарској болници обезбедио материјалну помоћ. А. Младеновић, *Повеље кнеза*

села манастиру тражио је, између осталог, да му се наведено власништво потврди, да увек има шест расположивих адрфата и да се после навршене годишњице од његове смрти помиње као остали ктитори и „братија“ манастирска.⁶⁴ На печату повеље је фигура владара са угарском круном која је аналогна мотиву на хиландарском парапету са змајевима.⁶⁵ Сматра се да је до потврде власништва над наведеним адрфатима могло да дође услед сукоба између Стефана Лазаревића и османског принца Мусе (Şehzade Musa Çelebi) због чега је деспот планирао да се у одређеном тренутку повуче на Атос.⁶⁶ Стога, није искључено да је обнављање ексонартекса могло да представља додатну деспотову ктиторију у циљу обезбеђивања потенцијалног уточишта у Хиландару.

Анализом архитектонске пластике настале током друге фазе радова на спољној припрати Хиландара, а посебно три хералдичка симбола на парапетима у бифорама структуре, може се дакле претпоставити да је ексонартекс затворен под покровитељством Стефана Лазаревића. Он је највероватније отпремио уметнике из Србије на Атос док су материјал обезбедили монаси Хиландара. Према употребљеним елементима, попут архитрава изнад прозора западне фасаде, може се закључити да део материјала можда припада старијој цркви из 12. века која је порушена да би се на њеном месту саградио католикон краља Милутина. На такву претпоставку указују фрагменти сличних налаза који су пронађени у дворишту манастира 1989. године, али и остаци изломљених парапетних плоча из 11. или 12. века који су потом уклапани у импровизоване целине и уграђивани у бифоре ексонартекса.⁶⁷ Порекло свог материјала не може се са сигурношћу утврдити мада највероватније потиче из самог манастирског комплекса или неког од хиландарских метоха. Уметници из Србије су већину старијих елемената украсили мотивима моравске уметности при чему су се трудили да опонашају ранију декорацију хиландарског католикона и ексонартекса.

Уколико је ексонартекс саграђен у трећој деценији (1322 – 24) или средином 14. века, а његови отвори преграђени тек почетком 15. века (између 1408. и 1427) остаје нејасно из ког разлога је кнез Лазар упамћен као ктитор овог објекта? Бранислав Тодић је утврдио да је предање о Лазаревом ктиторству старије од 19. века и да можда сеже све до средине 16. века.⁶⁸ Лазар Хребелјановић се засигурно помиње као задужбинар ексонартекса средином 18. века.⁶⁹ Затварањем спољне

Лазара, Београд 2003, 129.

⁶⁴ Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 191 – 199.

⁶⁵ Ibidem, 218.

⁶⁶ М. Ивановић, *Света Гора као уточиште за властелу из Српске деспотовине*, Наш траг 3 – 4, (Велика Плана 2013), 360. Лазаревићи су имали 20. адрфата у манастиру св. Пантелејмона на Атосу. Овај акт склопљен је већ 1396. године између игумана Никодима и монахиње Јевгеније, односно кнегиње Милице, са синовима Стефаном и Вуком. Младеновић, *Повеље и писма деспота Стефана*, 315 – 328.

⁶⁷ Ненадовић, *Осам векова Хиландара*, 33 (сл. 24 – 27)

⁶⁸ Тодић, *Време изградње католикона*, 166 – 167.

⁶⁹ Ibidem, 167.

приправе и постављањем хералдичких симбола за које сматрамо да вероватно припадају деспоту Стефану истакнуте су заслуге Лазаревића у коначном уобличавању изгледа хиландарског ексонартекса. У питању је мањи градитељски подухват који је ипак прилично изменио изглед грађевине. Преграђивањем пролаза на бочним зидовима ексонартекса формирано је решење слично изгледу приправе Милутинове цркве са затвореним бифорама на западу и порталима у источном делу објекта (сл. 1). У унутрашњости структуре образоване су нове површине које су могле да буду покривене фрескама. Као што претпоставља и Тодић логично је очекивати да је у оквиру друге фазе радова целокупни ентеријер грађевине поново осликан, али од тих фресака нема никаквих трагова.⁷⁰ Стога се поставља питање да ли је живопис уопште изведен? Једини фрагменти старих фресака који су уочени на јужној страни северозападног ступца, као и трагови фреско – малтера који се данас виде на спољашњим деловима западне фасаде цркве краља Милутина, припадају периоду пре затварања ексонартекса (сл. 6).⁷¹ Могуће је, дакле, да ентеријер приправе није наново осликаван што потврђују парцијална сондажна испитивања из 1985. године, али и сам програм фресака из 1803. године.⁷² Уколико у ексонартексу није насликан ктиторски портрет, нити су изведени икакви натписи, до забуне у поимању идентитета задужбинара могло је доћи потоњим покушајима да се протумаче хералдички симболи у бифорама.⁷³ Монаси су вероватно имали прилике да препознају грб у виду шлема са роговима на печатима са повеља Лазаревића издатим светогорским манастирима.⁷⁴ Иако се претпоставља да је кнез Лазар још средином 16. века уважаван као један од ктитора Хиландара такав податак не мора да се односи на обнову ексонартекса.⁷⁵ Истицање кнежевог лика на иконама из овог периода може се објаснити настојањем хиландарских монаха да путем слања драгоцених поклона упознају патроне у страним земљама са култовима светитеља који су уједно били и ктитори манастира.⁷⁶ Услед јачања Лазаревог култа

⁷⁰ Ibidem, 168.

⁷¹ Видети напомену 19. у овом раду.

⁷² В. Цамић, *Зидне слике с почетка XIX века у хиландарском саборном храму*, Саопштења XLIV, (Београд 2012), 193.

⁷³ Поједине партије на парапетима са хералдичким симболима, али и остали делови пластике из друге фазе радова, бојени су црвеном бојом. Можда су то учинили скулптори који су извели ове елементе. На плочи са шлемом Лазаревића боја је нанешена доста невешто и уочава се име Пимен. Могуће је да је овде у питању познија интервенција до које је дошло из жеље да се појача боја на парапету. Интересантно је ипак то да је Пимен одлучио да остави свој потпис управо изнад грба Лазаревића што указује на могућност му је можда био познат значај овог хералдичког симбола. Бошковић, Ковачевић, *Манастир Хиландар*, 50.

⁷⁴ Марјановић – Душанић, *Владарске инсигније*, 110 – 111.

⁷⁵ Тодић, *Време изградње католиконе*, 166 – 167.

⁷⁶ Ibidem; А. Fotić, *Adaptation and survival: Hilandar in the Ottoman empire (15th – 17th centuries)*, Hilandar monastery, ed, G. Subotić, (Belgrade 1998), 98 – 99.

у Хиландару, а можда и погрешном интерпретацијом грба на плочи јужне бифоре, временом му је могла бити приписана изградња хиландарског ексонартекса.

Vladimir Božinović

(Ph.D. Candidate at the Department of Art History, Istanbul University)

HERALDIC EMBLEMS ON THE SLABS OF THE CHILANDAR EXONARTHEX

This study focuses on the analysis of sculptural decoration of the Chilandar exonarthex on Mt. Athos (14th century), especially three slabs with heraldic emblems that are positioned in the north and south biphora of this structure. Image on one parapet, in the form of helmet with bull horns, was often identified as symbol of prince Lazar Hrebeljanović, ruler of Moravan Serbia (1371 – 1389). Other two emblems are double – headed eagle and addorsed dragons. We are arguing about possibility that all three images might represent heraldic symbols of despot Stefan, son of prince Lazar.

Main arguments for such thesis are figures of dragons on two of the slabs of the outer narthex. Stefan Lazarević, who used the same family emblems as his father, became member of the knightly Order of the Dragon founded by the Hungarian king Sigismund in December of 1408. All of the knights of this Order had privilege to depict images of dragons on their coat of arms. In the Hungarian heraldry dragon is usually presented wrapped around the central motif in the form of the shield. However, there are emblems in which dragons are shown in pairs flanking the motif in the middle of the composition. In the similar manner, on one parapet in the south biphora of the Chilandar exonarthex, dragons are supporting medallion with the helmet of Lazarević family. In the opposite, north biphora, with the peak of their snouts these beasts are holding vegetative motif that looks like a crown. Identical crown appears on the seals of two charters issued by despot Stefan to Chilandar monastery. Double – headed eagle is also considered to represent family emblem of the House of Lazarević since it was depicted on their endowments and especially, in the heraldic form, on coins and seals of despot Stefan.

It has been convincingly argued by several scholars that Chilandar exonarthex was originally erected as an open porch with monumental arcade and biphora openings that were later enclosed with portals, windows and parapets with heraldic symbols. If our hypothesis is correct this could have happened under the ktetorship of Stefan Lazarević sometimes between December of 1408, when the Order of the Dragon has been established, and despot's death in July of 1427.

